

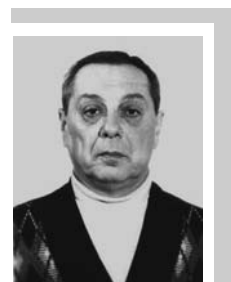
О. О. ЯРЕМЕНКО,
канд. екон. наук,

Р. Я. ЛЕВІН,
канд. пед. наук

Olexander O. Yaremenko,
Ph.D. in Economics

Roman Ya. Levin,
Ph.D. in Pedagogics

ПЕРШИЙ ДОСВІД ВЛАШТУВАННЯ В УКРАЇНІ ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ ТИМЧАСОВОГО ПЕРЕБУВАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРИТ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ

Постановка проблеми. Прагнення наблизити теорію і практику соціальної роботи в українському суспільстві до визнаних світових стандартів усе більше актуалізує проблему пошуку і впровадження інноваційних методів соціальної підтримки найбільш уразливих категорій населення, однією з яких є, безперечно, діти-сироти з функціональними обмеженнями. Сьогодні переважна більшість таких дітей виховується в умовах інтернатної системи, котрій, як загальновідомо, об'єктивно притаманні значні недоліки.

Поряд з тим, дослідження й практичний досвід багатьох країн, в тому числі й вітчизняна практика створення прийомних сімей, переконливо доводять більшу успішність соціалізації дітей-сиріт в сімейному оточенні, ніж в умовах інтернату. Але вітчизняний інститут прийомних сімей, започаткований Українським інститутом соціальних досліджень¹ за підтримки міжнародних організацій, зокрема Представництва ЮНІСЕФ в Україні, хоча й активно розвивається протягом останніх 6 років, поки що не в змозі забезпечити потреби всіх дітей-сиріт країни.

¹В результаті експерименту, започаткованого 1998 р. Українським інститутом соціальних досліджень, поняття "приймна сім'я" набуло юридичного статусу (постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 241 "Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю"), і зараз цією формою піклування охоплено більше 80 дітей-сиріт країни.

Стосовно ж такої категорії як діти-сироти з функціональними обмеженнями, то їхня кількість у прийомних сім'ях вкрай незначна (в різні роки вона не перевищувала 5–10%). Причини цього цілком природні: по-перше, далеко не всі потенційні прийомні батьки згодні взяти в сім'ю дитину з інвалідністю; по-друге, існує низка специфічних труднощів у підготовці, створенні і функціонуванні прийомних сімей з дітьми-сиротами, які мають функціональні обмеження, котрих немає у прийомних сім'ях, де виховуються здорові діти. Останнє частково пов'язане з нестачею теоретичних знань щодо особливостей функціонування таких сімей, частково з браком практичного досвіду виховання дітей-сиріт з функціональними обмеженнями в прийомних сім'ях у вітчизняних умовах, частково – з певною недосконалістю нормативної бази.

Отже, поряд з усіляким стимулюванням процесу розвитку вітчизняного інституту прийомних сімей в класичному вигляді, доцільно шукати й інші альтернативи інтернатній формі виховання дітей-сиріт з функціональними обмеженнями.

Сучасні дослідження проблеми. Значна кількість наукових праць присвячена доказам того, що інститут прийомних сімей має неабиякі соціальні й економічні переваги перед інтернатною системою утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в тому числі дітей з функціональними обмеженнями^{1–3}. Адже утримання в інтернатних закладах є однією з найбільш витратних форм піклування, тому що окрім прямих витрат на забезпечення умов життя, виховання, освіти і лікування дітей, воно потребує великих асигнувань на підтримку інтернатної інфраструктури – експлуатацію будівель, ремонт і поповнення іншої матеріально-технічної бази, заробітну плату персоналу тощо. В Україні витрати на утримання однієї дитини протягом року в інтернатному закладі щонайменше вдвічі перевищують середні витрати на

виховання дитини у прийомній сім'ї². Крім того, значним навантаженням для бюджету країни і суттєвим чинником погіршення соціального середовища є той факт, що випускники інтернатів у силу специфіки навчання, освіти й виховання недостатньо підготовлені до самостійного життя, набуття достатнього соціального статусу, і внаслідок цього існує небезпека поповнення ними маргіналізованих і криміналізованих прошарків населення. Тому цілком виправданим є поширення інституту прийомних сімей, за прикладом багатьох країн, як альтернативи небажанам соціально-економічним наслідкам функціонування інтернатної системи. Очевидно, що й в Україні держава і суспільство зацікавлені в пошуку додаткових до інтернатної форми виховання, більш дешевих і ефективних шляхів вирішення проблем опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в тому числі дітей з функціональними обмеженнями.

Слід підкреслити, що влаштування сімейного виховання дітей-сиріт з функціональними обмеженнями, які зараз утримуються в інтернатах, є не менш актуальним для держави і суспільства, ніж влаштування сімейного виховання здорових дітей-сиріт. Доцільність цього як з економічної, так і з гуманістичної точки зору зумовлена тим, що діти-сироти, які на додаток до соціального лиха (сирітство) мають ще й лихо зі здоров'ям (інвалідність), є найбільш незахищеною категорією дітей взагалі, і суспільство, яке не приділяє особливої уваги цій категорії дітей, не може вважатися таким, що відповідає вимогам міжнародної спільноти. Крім того, багато хто з числа дітей з функціональними обмеженнями, які утримуються в інтернатах, має хвороби, прояви яких підлягають пом'якшенню або усуненню взагалі за умов надання індивідуального підходу до виховання і освіти, спеціальних психологічних і медичних коригувальних впливів. Але ці діти в інтернатних умовах обмежені у можливостях суттєвого поліпшення перебігу хвороб саме з

причини відсутності індивідуального підходу, котрий їм абсолютно необхідний. Чимало таких дітей в умовах сімейного виховання отримали б можливість самостійно забезпечити себе по досягненні повноліття шляхом опанування навичками життя в суспільстві завдяки природно притаманному сім'ї індивідуальному підходові до дитини. Натомість, вихована в інтернатних умовах, ця частина потенційно здатних до соціалізації дітей поповнює контингент дорослих утриманців будинків-інтернатів для інвалідів саме тому, що позбавлена можливості опанувати навичками дорослого самостійного життя.

Але слід розуміти, що створення і функціонування прийомних сімей – досить складний багатоетапний процес, що передбачає різноманітні види діяльності, наприклад, визначення місцевих державних служб та спеціалістів, на яких покладається підготовка та соціальний супровід прийомних сімей; рекрутування батьків, які прагнуть стати прийомними; створення банку даних на потенційних прийомних батьків; створення банку даних на дітей – потенційних вихованців прийомних сімей; підготовку матеріалів і відбір прийомних батьків для навчання; тренінг прийомних батьків; роботу з працівниками інтернатних закладів щодо підбору та підготовки дітей до переходу у прийомні сім'ї; соціальний супровід прийомних сімей тощо³. (В межах журнальної статті неможливо приділити належну увагу методиці підготовки, створення, функціонування та соціального супроводу прийомних сімей в Україні, – вона докладно висвітлена у ряді видань Українського інституту соціальних досліджень з цієї тематики¹⁻⁵.) З погляду доцільності пошуку відповідних аль-

тернатив, варто звернути увагу на те, що в світі існують різні форми прийомних сімей – постійні, де діти живуть і виховуються до повноліття; такі, що працюють у черговому режимі на випадок виникнення термінової потреби у влаштуванні дитини не більше як на 3 доби (смерть батьків, сімейні конфлікти, інші надзвичайні ситуації); прийомні сім'ї тимчасового перебування, в які діти потрапляють на певний час з різних причин. В Україні поки що створена нормативна база і добре відпрацьована практика функціонування лише класичної форми прийомної сім'ї – постійної.

Завдання дослідження. Розробити оптимальну модель прийомної сім'ї, яка слугуватиме додатковою до інтернатної та перехідною від інтернатної до сімейної формою виховання дітей-сиріт (та дітей, позбавлених батьківського піклування⁶) з функціональними обмеженнями. Експериментально перевірити ефективність функціонування розробленої моделі.

Матеріали дослідження. З одного боку численні наукові праці та результати власних досліджень⁶⁻¹¹ переконливо доводять переваги сімейних форм у порівнянні з інтернатними формами утримання, виховання, навчання, лікування і корекції вад і захворювань дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі дітей з функціональними обмеженнями. З іншого боку, створення прийомних сімей – складний багатоетапний процес з численними складовими, а створення прийомних сімей для дітей з функціональними обмеженнями значне ускладнено специфікою дитячої інвалідності (в тому числі низкою проблем психологічного, комунікативного, дефектологічного, загальнопедагогічного, медично-

³Дітьми, позбавленими батьківського піклування, вважаються діти, чиї батьки у судовому порядку позбавлені батьківських прав або вилучені з сім'ї без позбавлення батьківських прав. Якщо дитина, в якій немає батьків, є біологічною сиротою, то діти, позбавлені батьківського піклування, є соціальними сиротами. Співвідношення між біологічним і соціальним сирітством в Україні останніми роками становить приблизно 1:9 (тобто лише кожна десята дитина з числа сиріт не має рідних батьків, решта 90% – діти живих батьків, які відмовилися від дітей або позбавлені права виконувати батьківські обов'язки⁴).

го й соціального характеру). Наявність таких проблем спричиняє прийомним батькам додаткові труднощі, що зумовлює особливо ретельний відбір і поглиблену підготовку кандидатів на цю соціальну роль. Ускладнюються й завдання соціального супроводу – досить часто емоційний стан прийомних батьків потребує професійного психологічного коригування. Крім того, можливі випадки, коли у підлітковому віці перебіг захворювання дитини несподівано погіршується з об'єктивних причин, які не залежать від якості сімейної опіки. Це теж може провокувати посилення стресу батьків, ускладнення психоемоційного стану (адже батьки своїми зусиллями сподівалися поліпшити становище дитини, натомість опиняються у безвихідній ситуації).

Урахування цих особливостей потребує від організаторів, які створюють прийомні сім'ї для дітей з функціональними обмеженнями, тривалого етапу підготовки батьків та надання їм специфічних знань і навичок догляду відповідно до характеру захворювання дитини. Але проблема полягає в тому, що будь-яка попередня підготовка прийомних батьків не в змозі повноцінно забезпечити їх засобами і методами роботи з дітьми, які мають функціональні обмеження і, головне, відповідним досвідом, який роками набувають працівники спеціальних інтернатних закладів. Отже, незважаючи на попередню підготовку, прийомні батьки можуть виявитися нездатними одразу знайти оптимальні методи виховання і догляду дитини з функціональними обмеженнями. Може бути потрібен певний (інколи досить тривалий) період знайомства, звикання до дитини, несхожої на інших. Крім того, дитина з функціональними обмеженнями потребує участі фахівців у навчально-виховному процесі. Адже прийомним батькам часто недоступні специфічні методи і засоби навчання і корекції вад та захворювань. Такі фахівці і методи є в інтернатних закладах. Важливо також, що вилучення дитини з функціональними

обмеженнями із середовища дітей зі схожими проблемами може зменшувати ефективність виховання внаслідок нестачі спілкування, взаємопідтримки однолітків.

Зазначені аргументи запевняють, що одним з ефективних варіантів моделі прийомної сім'ї для дитини з функціональними обмеженнями може бути така, яка поєднує переваги сімейного виховання з професійним підходом до навчання і корекції, що здійснюється у спеціальних закладах.

Ця модель повинна враховувати кілька принципових положень. По-перше, дитина-сирота з функціональними обмеженнями має жити і виховуватися в прийомній сім'ї. Але разом з тим, цій дитині треба забезпечити доступ до спеціальних методів і засобів навчання, медичного нагляду, корекції вад і захворювань, подібних тим, що застосовуються в кращих інтернатних закладах. Крім того, дітям-сиротам з функціональними обмеженнями потрібно забезпечити можливість широкого спілкування як із здоровими членами суспільства, так і з однолітками, які мають схожі проблеми і, відповідно, здатні до психологічної взаємопідтримки. При цьому, в процесі утримання, виховання, навчання, лікування і корекції вад і захворювань дітей не повинно міститися відомих недоліків інтернатної системи (обмежених можливостей індивідуалізації та матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу, специфічних проявів негативних міжособистісних взаємин вихованців, тощо).

На практиці така модель була б можлива, якщо дитина живе у прийомній сім'ї та, одночасно, користується спеціальним (не інтернатним) закладом денного догляду, навчання й коригування. Такі організації (громадські, державні, приватні) останнім часом усе більше створюються в країні, хоча їх кількість і доступність поки що не адекватна масштабам проблеми. Тому реальною альтернативою сьогодні залишаються діючі заклади інституціональ-

ної системи, зокрема спеціальні (допоміжні) школи-інтернати, послугами яких можна користуватися в денний час.

Думки працівників інтернатних закладів щодо наявної на цей час практики їхньої діяльності (зокрема традиція запрошувати працівниками час від часу вихованців до себе додому) та досвід прийомних батьків, які виховують дітей з функціональними обмеженнями⁷, дають підстави вважати, що першим кроком відпрацювання зазначеної моделі може бути створення прийомних сімей у тісній співпраці з інтернатними закладами.

Слід чітко уявляти, що в цьому випадку не йдеться про влаштування одразу повноцінних (класичних) прийомних сімей. Мається на увазі створення нової для нашої країни форми прийомної сім'ї, коли дитина-сирота з функціональними обмеженнями має можливість тимчасово перебувати в сім'ї працівника інтернату у вільний від занять час: у вихідні і святкові дні, під час канікул тощо. У подальшому, з розвитком цієї форми піклування, прийомними батьками можуть бути не лише працівники інтернатів, а й інші бажаючі особи. Наприклад, родичі і знайомі сімей, діти з яких потрапили до інтернатів, інші люди, що живуть поблизу закладів тощо. (Хоча чинне на цей час законодавство не передбачає тимчасового перебування дітей у сторонніх осіб, але з розвитком інституту прийомних сімей воно, очевидно, буде удосконалене.)

Таку форму сімейного виховання можна визначити як прийомну сім'ю тимчасового перебування (далі – ПСТП). ПСТП уможливорює поступовість процесу взаємопізнання особистісних рис членів прийомної сім'ї, звикання до особливостей спілкування, виховання і прищеплення побутових навичок. Ця форма сімейного виховання передбачає досить тривалі перерви, під час яких прийомні батьки мають можливість неодноразово перевірити свої наміри, розрахувати власні сили. Однією з переваг ПСТП є залучення на роль прийомних батьків працівників

того інтернату, в якому дитина утримується. У цьому випадку вибір дитини буде усвідомленим (адже працівник може спостерігати її в інтернаті необмежений час, поки дійде рішення взяти саме цю дитину), з добрим знанням про особливості її розвитку і поведінки. Тобто ще на етапі відбору прийомних батьків і дітей забезпечується досить високий рівень готовності до створення сім'ї, принаймні з боку одного з батьків (працівника інтернату), розуміння майбутніх труднощів. Ще одна перевага – можливість кваліфікованого догляду і виховання дітей за рахунок наявного професійного досвіду поводження з дітьми, що мають функціональні обмеження, знання індивідуальних особливостей обраної дитини. Це скорочує етап підготовки прийомних батьків.

Крім того, в разі залучення працівників інтернатів до прийомного батьківства, створення і функціонування ПСТП відбувається у чинному правовому полі. Адже разова передача дитини на вихідні дні під особисту відповідальність працівника інтернату не потребує такого складного процесу оформлення, як у випадку передачі дитини до повноцінної прийомної сім'ї під відповідальність сторонньої особи. До того ж, зараз ПСТП й неможливо створити із сторонньою особою – чинне законодавство поки що не передбачає тимчасової відповідальності сторонніх осіб, окрім тих випадків, коли дитина усиновляється, потрапляє під опіку, передається до будинку-інтернату сімейного типу, повноцінної прийомної сім'ї тощо.

Не варто, очевидно, з самого початку створення ПСТП планувати її майбутню трансформацію у повноцінну прийомну сім'ю. Це рішення має бути прийняте (або не прийняте) прийомними батьками ПСТП природним чином. Батьки не повинні відчувати ніяких моральних зобов'язань, будь-якого тиску з боку оточення щодо влаштування повноцінної прийомної сім'ї у майбутньому. Хоча імовірність того, що прийомні батьки самі вирішать зробити саме так,

безперечно, досить висока. (Наприклад, одна з прийомних матерів ПСТП, яка протягом двох років час від часу запрошувала дитину до себе в гості, а останній півроку в порядку експерименту брала її на всі вихідні і канікулярні дні, засвідчила організаторам, що тепер уже не може цю дитину покинути.)

Враховуючи викладені вище міркування, Український інститут соціальних досліджень започаткував з березня 2001 р. експеримент зі створення двох ПСТП для дітей-сиріт з функціональними обмеженнями, які виховуються в інтернатному закладі (був обраний Святошинський дитячий будинок-інтернат Головного управління соціального захисту населення Київської міської державної адміністрації; соціальний супровід здійснювався силами соціальної служби для молоді на той час Ленінградського району м. Києва; у матеріально-технічному забезпеченні взяло участь Представництво ЮНІСЕФ в Україні).

Метою створення ПСТП стало визначення ефективності впровадження такої форми піклування про дітей-сиріт з функціональними обмеженнями, як ПСТП, і доцільності її поширення в майбутньому. Необхідність запровадження такої форми прийомної сім'ї була зумовлена ще й тим, що питання виховання дітей з функціональними обмеженнями у прийомних сім'ях на цей час вивчені в Україні ще недостатньо. Хоча досвід визначення специфічних аспектів функціонування і потреб цих сімей конче потрібен як для удосконалення методики їх створення і функціонування, так і для розробки нормативної бази діяльності цих сімей.

На першому етапі потрібно було визначити ідеологічне підґрунтя діяльності зі створення ПСТП, основні принципи і положення функціонування сімей. Вихідними передумовами для організації дослідження були такі:

- створення ПСТП зумовлено необхідністю удосконалення системи соціальної адаптації дітей-сиріт з функ-

ціональними обмеженнями, які виховуються в інтернатних закладах;

- робота по створенню ПСТП відповідає основним положенням Конвенції про права дитини, зокрема положенню про право на життя в сім'ї;

- діяльність зі створення ПСТП не суперечить нормам чинного законодавства України щодо захисту прав і свобод дитини, відомчим нормативним актам стосовно діяльності інтернатних закладів для дітей з функціональними обмеженнями, постановам Кабінету Міністрів України щодо експериментів з утворення прийомних сімей, чинному Положенню про прийомну сім'ю.

Головною метою функціонування ПСТП було визначено: надати дітям-сиротам з функціональними обмеженнями, які виховуються в інтернатах, можливість отримати сімейне піклування з усіма притаманними йому позитивними властивостями, сприяти підготовці цих дітей до майбутнього самостійного життя.

Досягнення зазначеної мети було передбачено шляхом надання дитині родинного тепла і персональної батьківської турботи, формування відповідних світоглядних цінностей і психологічних установок, прищеплення практичних умінь і навичок, завдяки індивідуальному впливу комплексу цінностей, характерного для виховання в родині, чого об'єктивно бракує інтернатному вихованню.

Сенс створення ПСТП полягає, поперше, у реалізації природних гуманітарних положень щодо потреби дитини-сироти, зокрема дитини з функціональними обмеженнями, перебувати в доброзичливому сімейному оточенні, адже в усьому світі більшість дітей з вадами доглядають сім'ї¹². По-друге, це реалізація прагматичних завдань щодо збагачення вітчизняної соціально-педагогічної теорії і практики досвідом апробації нової форми сімейного виховання дітей-сиріт з функціональними обмеженнями, яка поєднується з традицій-

ною практикою інституціональної системи. Тобто дитина одночасно отримує сімейну опіку і не вилучається з інституціональної системи. ПСТП не тільки дає дитині можливість на певний час долучитися до сімейного життя, а й збагачує навчально-виховний процес, який здійснюється у інтернаті, елементами сімейного виховання, формує навички побутового самообслуговування, спілкування в родинному колі, сприяє більш успішній соціалізації і формуванню особистості в умовах сімейного оточення. Важливо також, що ПСТП функціонує в період, коли в інтернаті послаблюється інтенсивність виховання і навчання – у вихідні, святкові, канікулярні дні, і саме ПСТП у цей час здатна залучити дитину до цікавої і корисної діяльності, забезпечити ретельний індивідуальний догляд і виховання.

До уваги був узятий досвід функціонування прийомних сімей із здоровими дітьми, який давав підстави вважати, що перебування у ПСТП сприятиме формуванню у дітей з функціональними обмеженнями навичок щодо:

- адаптації до нового місця тимчасового проживання, а також соціальної інфраструктури (приміщення квартири, розташування будинку, вулиці, орієнтація серед прилеглих вулиць, будинків, пунктів торгівлі, зв'язку, побутового обслуговування тощо);

- користування послугами об'єктів соціальної інфраструктури;

- житлово-побутової адаптації (користування технічними пристроями, предметами домашнього вжитку з урахуванням їх функціонального призначення, підтримання належного санітарно-гігієнічного стану приміщень, приготування їжі, прання тощо);

- засвоєння найпростіших елементів фінансово-господарської адаптації (усвідомлення джерел отримання засобів існування, планування витрат, включення в товарно-грошові відносини);

- психологічної адаптації до життя в сім'ї, змін режиму та раціону харчу-

вання, допомоги у домашньому господарстві, сімейних форм відпочинку;

- психологічної адаптації до нового соціального оточення (члени прийомної сім'ї тимчасового перебування, сусіди, знайомі);

- особистісно-психологічної адаптації до засвоєння та виконання нових соціальних ролей ("мешканець квартири", "покупець", "пасажир" тощо);

- найпростіших елементів правової адаптації (усвідомлення та реалізації своїх прав і обов'язків).

Коректність здійснення експерименту вимагала відпрацювання певних умов, введення ряду визначень і обмежень. Основні з них такі:

- ПСТП вважається сім'я, яка бере на виховання та спільне тимчасове проживання нерідну дитину – вихованця інтернатного закладу для дітей з вадами розвитку з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- процес виховання і спільного проживання здійснюється у позанавчальний час, коли в інтернатному закладі зменшується інтенсивність навчально-виховного процесу. Це вихідні і святкові дні, канікули тощо;

- дитина може перебувати у сім'ї щонайменше 4 доби протягом місяця. Цей термін, з одного боку, забезпечує поступове звикання членів ПСТП до цієї форми піклування, а з іншого – не порушує зв'язок дитини з інтернатним оточенням. Цей термін можна продовжити. Але, враховуючи необхідність максимального забезпечення права дитини на отримання освіти, коригувальних заходів, що здійснюються у інтернаті, його доцільно обмежити фактичною кількістю вихідних і святкових днів, а також періодом канікул, які припадають на кожен календарний місяць. Тривалість перебування дитини у ПСТП кожного разу визначається адміністрацією інтернатного закладу за погодженням з прийомними батьками;

- одним з прийомних батьків ПСТП має бути штатний працівник інтернат-

ного закладу, в якому перебуває дитина. Він повинен відповідати уніфікованим вимогам законодавства щодо особи опікуна. Крім формальних вимог, прийомним батьком або матір'ю може бути лише та особа з числа працівників інтернатного закладу, яка не тільки виявила бажання створити ПСТП, а й має високі професійні і морально-етичні якості, керується гуманістичним світоглядом, зацікавлена досягнути найкращих результатів у вихованні, реабілітації і навчанні вихованців, прищепленні їм навичок до самостійного життя;

- прийомні батьки проходять спеціальний відбір і підготовку до створення ПСТП.

Для реалізації зазначених положень на практиці, був розроблений пакет документації, який уможливив створення і функціонування ПСТП у чинному правовому полі⁷. Було визначено, що сторонами, які взяли участь у створенні ПСТП, є чотири суб'єкти. Це прийомні батьки як вихователі дитини у позанавчальний час, інтернатний заклад як офіційний представник інтересів дитини від особи держави, соціальна служба як орган, що здійснює соціальний супровід і несе певні наглядові функції в інтересах дитини і держави та науково-дослідницька установа, що здійснює науково-методичний супровід функціонування ПСТП і оцінює її ефективність. Регламентація діяльності зазначених сторін була визначена "Положенням про проведення експерименту зі створення прийомних сімей тимчасового перебування для дітей з вадами розвитку з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування", чотиристоронньою "Угодою про створення прийомної сім'ї тимчасового перебування для дитини з вадами розвитку з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування", низкою інших документів.

Зокрема цими документами визначалося, що головним чинником створення і функціонування ПСТП є права дитини, в інтересах якої здійснюється вся

діяльність ПСТП. Дитина, яка потрапляє до ПСТП, не втрачає статусу дитини-сироти з функціональними обмеженнями або дитини, позбавленої батьківського піклування, і, відповідно, користується усіма правами, передбаченими чинним законодавством. Важливими чинниками створення ПСТП є житлові умови прийомних батьків. Це повинна бути ізольована квартира з усіма комунальними зручностями житловою площею, яка припадає на кожного прописаного мешканця квартири, не менше ніж 7,5 кв. м. Прийомні батьки також беруть на себе певні обов'язки щодо навчально-виховної діяльності у ПСТП. Вони ведуть зошит батьківських спостережень, де фіксують особливості реакції дитини на нове сімейне оточення, досягнення і невдачі у набутті побутових навичок та навичок спілкування в сім'ї, інші результати своїх спостережень за поведінкою і розвитком дитини під час перебування в ПСТП. Батьки періодично повідомляють інші зацікавлені сторони про поведінку дитини, стан її здоров'я, психологічні, педагогічні і соціальні проблеми, які виникають під час перебування дитини у ПСТП. Визначалися й обов'язки адміністрації інтернатного закладу, яка приймає рішення про створення ПСТП на підставі відповідних документів, оформляє кожний вихід дитини у ПСТП, веде облік часу перебування дітей у ПСТП, консулює прийомних батьків з психолого-педагогічних особливостей стану і поведінки дитини перед виходом у сім'ю. Після повернення дитини до інтернату визначається стан її здоров'я, настроїв і поведінка. Також документально регламентувалася діяльність соціальної служби, яка здійснює підготовку прийомних батьків до створення ПСТП та її соціальний супровід. Закріплений за ПСТП соціальний працівник підтримує регулярні контакти з дітьми і прийомними батьками, з метою виявлення їх проблем і перешкод ефективному функціонуванню сім'ї. Крім того, соціальна служба регулярно інформує усі зацікавлені сто-

рони щодо результатів соціального супроводу та надає пропозиції щодо удосконалення функціонування сім'ї, правового, інформаційного та іншого забезпечення цієї діяльності. Регламентовані також права і обов'язки Українського інституту соціальних досліджень як щодо специфічної наукової діяльності, так і господарсько-фінансової роботи. За наявності зазначеної документації став можливим перехід до практичного запровадження двох експериментальних ПСТП, де прийомні батьки з числа працівників інтернату виховували двох прийомних дітей.

Після річного терміну існування ПСТП свідчення прийомних батьків, працівників соціальної служби та інтернату, спостереження науковців дали підстави для деяких узагальнень. Перш за все, слід зазначити, що передбачення дослідників щодо доцільності створення ПСТП у співпраці зі звичайним інтернатним закладом виявилось цілком виправданим і реалістичним – на думку учасників запровадженого процесу, діти, які перебувають у сім'ях, задоволені новим оточенням, прагнуть якомога частіше зустрічатися із членами прийомних сімей і, головне, як зазначив у своєму звіті соціальний працівник, – “діти відчують себе щасливими”.

З точки зору ефективності цієї форми піклування про дітей-сиріт з функціональними обмеженнями, слід відзначити:

- прийомні діти добре адаптувалися до нового місця тимчасового проживання, соціальної інфраструктури. Зараз вони спроможні самостійно дістатися з інтернату до помешкання прийомних сімей, ходити в магазин і робити нескладні покупки;

- діти орієнтуються в умовах великого міста, можуть самостійно описати маршрути до центру міста, театрів, зоопарку, інших місць культурного призначення, під контролем прийомних батьків доїхати до цих місць;

- діти засвоїли навички самостійного користування технічними побутовими

пристроями обладнання квартири, предметами домашнього вжитку, можуть підтримувати належний санітарно-гігієнічний стан житла, приготувати нескладні страви, знають як зберігати продукти;

- діти охоче допомагають у веденні домашнього господарства, набувають трудових навичок з нескладних операцій по ремонту одягу, взуття, деяких інших трудових процесів, пов'язаних з професіями прийомних батьків;

- прийомні діти швидко позбавилися психологічних труднощів, пов'язаних з адаптацією до нового соціального оточення (члени прийомної сім'ї, сусіди, знайомі), до іншого режиму розподілу часу занять і відпочинку, нового режиму харчування.

Загалом прийомні діти ПСТП демонструють відчутні успіхи щодо набуття побутових навичок, опанування новими знаннями і уміннями, розвитку особистісних якостей, підвищення рівня загальної соціалізації.

Крім позитивних результатів, проведена робота показала ряд проблем у діяльності сімей, шляхи вирішення яких мають бути визначені до того, як поширювати набутий досвід у більшому масштабі. Перш за все, це проблема взаємостосунків між дітьми ПСТП та іншими вихованцями інтернатних закладів. Ці взаємини в перші місяці функціонування сім'ї можуть ускладнюватися з природної причини ревнощів тих вихованців, які у вихідні дні залишаються в інтернаті, до тих, хто отримав можливість піти до сім'ї. Учасники діяльності по створенню ПСТП дійшли висновку, що вирішення цієї проблеми потребує спеціальної підготовки працівників інтернату, котрі працюють в групах, діти з яких відвідують ПСТП. Після відповідної підготовки вони зможуть навчати вихованців адекватному ставленню до дітей ПСТП, контролювати і коригувати цей процес. Очевидно, для цього потрібна розробка відповідної психолого-педагогічної методики і організація підготовки вихователів

груп, інших працівників інтернатів. Повністю усунути цю проблему, на нашу думку, стане можливо лише у майбутньому, якщо практика створення ПСТП поширюватиметься в масштабах країни, і все більше вихованців отримуватимуть можливість періодично перебувати у сім'ях.

Ще одна проблема – нестача чітко визначеної нормативної бази щодо матеріально-технічної підтримки ПСТП. Очевидно, поширення такої форми опіки потребуватиме розробки нормативів відшкодування витрат прийомних батьків на харчування, одяг, забезпечення інших природних потреб дитини в розмірі не меншому, ніж це передбачено нормативами відповідного інтернатного закладу. До того ж, це мало б і певну стимулюючу роль для потенційних прийомних батьків у разі прийняття рішення про створення ПСТП. Зараз у багатьох інтернатних закладах країни є працівники, які час від часу беруть дітей до дому на вихідні дні, але робити це регулярно їм важко, не в останню чергу з обмежених матеріальних можливостей. Визначення джерел і механізму відшкодування подібних витрат суттєво збільшуватиме контингент інтернатних працівників, готових включитися у створення ПСТП. Крім того, потрібно удосконалення нормативної бази щодо введення в правове поле діяльності із розширення кола прийомних батьків, визначення правових засад і механізму оформлення відповідальності сторонніх осіб (не працівників інтернатів), які виявляють бажання брати дітей тимчасово у свої сім'ї.

Не менш важливою є проблема відстоювання усіх законних прав дитини з ПСТП, у тому числі й такого, що реалізувати найскладніше – права на отримання житла. Традиційно, ключова роль стосовно допомоги батькам прийомних сімей з усіх питань найбільше покладається на соціальні служби. Але сьогодні практика житлового забезпечення дітей-сиріт з функціональними обмеженнями з числа вихованців

інтернатів настільки складна, потребує таких зусиль і витрат часу, що обмежені у штатах соціальні служби в багатьох випадках не в змозі повноцінно займатися цими питаннями і доводити до кінця справи щодо отримання хоча б того житла дитини, яке зберігається за нею до виходу з інтернату. Отримання ж житла у тому випадку, якщо з різних причин не було формально закріплене це право (такі випадки непоодинокі в практиці), як правило, стає нереальною справою. Крім того, повноваження соціальних працівників щодо відстоювання житлових прав дитини не є настільки вагомими, щоб ефективно вимагати від місцевих державних адміністрацій вирішення цих питань. Існує й проблема майбутнього працевлаштування дитини ПСТП. Допомога соціальних служб в цьому напрямі могла б бути більш ефективною, якби соціальні працівники мали узаконені можливості впливу на роботодавців. Взагалі, оскільки сьогодні саме соціальні служби для молоді та управління (відділи) у справах дітей, сім'ї та молоді на місцях проводять найбільш активну роботу щодо підтримки прийомних сімей, уявляється доцільним ініціювати розробку нормативних документів, які б наділяли соціальних працівників значно більшими повноваженнями щодо відстоювання прав дітей з цих прийомних сімей. Одночасно, було б корисним створити відповідні юридичні підрозділи, які б взяли на себе ведення практичних справ, що могло б бути дійовим важелем поліпшення ситуації щодо продовження навчання, працевлаштування і вирішення житлових проблем дітей-сиріт з функціональними обмеженнями з прийомних сімей. Крім того, суттєва роль у подоланні зазначених проблем може бути надана прийомним батькам, але за умов їх суттєвої підтримки соціальними працівниками і, головне, визначення чинників їхньої зацікавленості у вирішенні цих питань. Можливо, слід взяти до уваги світовий досвід, щодо оплати праці прийомних батьків у пристойному розмірі.

Ще одна проблема, також пов'язана із сферою інтересів соціальних служб – залучення членів ПСТП до громадських організацій, які опікуються питаннями дитячої інвалідності. Наприклад, деякі організації батьків, які виховують дітей з функціональними обмеженнями, мають великий досвід з відстоювання прав дітей на навчання, участь у суспільному житті, розвиток творчих здібностей, працевлаштування. Участь ПСТП в діяльності подібних організацій могла б полегшити ряд проблем, які є спільними і для прийомних, і для рідних сімей, де виховуються діти з функціональними обмеженнями. Природно, співпраця ПСТП з зазначеними громадськими організаціями ніякою мірою не виключає потреби в інших складових соціального супроводу, але зняти з соціальних служб певну частину навантаження така взаємодія в змозі. Чималий потенціал громадських організацій можна використати для вирішення проблеми навчання батьків сучасним психолого-педагогічним і коригувальним засобам сприяння розвитку дітей з функціональними обмеженнями, розширення кола спілкування дітей ПСТП, їх участі у творчих програмах цих організацій. Адже об'єднання батьків дітей з функціональними обмеженнями за своєю природою бувають більш активними у пошуках усього нового, ніж деякі інтернатні заклади з усталеною десятиліттями системою навчання і виховання, стандартизованими навчальними програмами і вимогами до вихованців.

Отже, співпраця прийомних батьків не тільки з інтернатними закладами і соціальними службами, а й з громадськими об'єднаннями батьків, які виховують дітей з функціональними обмеженнями, також може бути одним з перспективних напрямів удосконалення практики діяльності ПСТП. Соціальні служби, які мають великий досвід взаємодії з цими об'єднаннями, і знають їх реальні можливості, могли б у ході соціального супроводу ПСТП взяти на себе роль посередників у влаштуванні подібного альянсу.

Висновки. Зарубіжний досвід свідчить про ефективність тимчасових форм сімейної опіки, коли діти з функціональними обмеженнями перебувають в сім'ях не постійно, а лише визначений час. Це підтверджує і вітчизняна практика, що стало підґрунтям для створення нової форми сімейного виховання прийомної сім'ї тимчасового перебування, де прийомними батьками є працівники інтернатного закладу, в якому виховується дитина. Така форма співпраці прийомної сім'ї та інтернатного закладу має певні переваги, оскільки вона не передбачає тривалого етапу підготовки прийомних батьків, дає практично необмежений, з періодичними перервами, час взаємного звикання членів прийомної сім'ї, можливість прийняття обґрунтованого і зваженого рішення в тому випадку, якщо виникне бажання створити традиційну прийомну сім'ю або усиновити дитину, взяти під опіку тощо. Функціонування прийомної сім'ї тимчасового перебування, порівняно з традиційною прийомною сім'єю, зменшує навантаження працівників соціальної служби, які здійснюють соціальний супровід, припускає спрощений порядок документального оформлення.

Перший досвід функціонування прийомних сімей тимчасового перебування в Україні довів реалістичність цієї ідеї. Спостереження науковців і соціальних працівників, думки прийомних батьків та інших працівників інтернату засвідчили, що діти, які перебувають в сім'ях, задоволені новим оточенням, прагнуть якомога частіше зустрічатися з членами прийомних сімей, демонструють відчутні успіхи щодо набуття побутових навичок, опанування новими знаннями, розвитку особистісних якостей, підвищення рівня загальної соціалізації. Вони відчують себе щасливими, і це дає підстави вважати за доцільне подальше поширення практики створення прийомних сімей тимчасового перебування для дітей з функціональними обмеженнями.

Одночасно виявлені й проблеми у діяльності цих сімей, і шляхи їх вирішення треба визначити до того, як запроваджувати цю форму опіки у широкому масштабі. Маються на увазі проблема психологічної сумісності дітей з прийомних сімей з іншими вихованцями інтернату в перші місяці створення сімей; проблема недосконалості нормативної бази щодо матеріально-технічної підтримки прийомних сімей тимчасового перебування; визначення механізму оформлення тимчасової відповідальності за дітей з боку сторонніх осіб; відстоювання законних прав дітей з функціональними обмеженнями з прийомних сімей тимчасового перебування.

До соціальної підтримки діяльності прийомних сімей тимчасового перебування слід залучати громадські організації, які працюють на засадах самої взаємодопомоги людей зі схожими проблемами, зокрема об'єднання батьків, які виховують дітей з функціональними обмеженнями.

Значною мірою сприяти соціалізації вихованців прийомних сімей в змозі також державні організації, які

здійснюють соціальну підтримку дітей з функціональними обмеженнями. Але поки що практика взаємодії державних і громадських організацій стосовно соціальної підтримки цієї категорії дітей, особливо в частині спільного фінансування і координації цієї діяльності, не може вважатися досконалою і суттєво обмежує їх потенційні можливості.

Загалом є усі підстави сподіватися, що завдяки спільній діяльності прийомних батьків, інтернатних закладів, соціальних служб і громадських об'єднань може бути створено сприятливе поле для поширення набутого досвіду функціонування прийомних сімей для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування з функціональними обмеженнями. У перспективі такі сім'ї спроможні забезпечити багатьом дітям України щасливе дитинство і відповідні умови для навчання, виховання, набуття потрібних побутових навичок та подальшої соціальної інтеграції у доросле життя; запобігти загрозі їх утримання у дорослому віці в інституціональній системі догляду по інвалідності.

1. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. / Авт. кол.: Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова, І. В. Пеша, Г. М. Бевз, Л. В. Долинська, О. О. Яременко. — К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. — 127 с.
2. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків / Упоряд. та авт. кол.: Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, Н. В. Салабай, І. В. Пеша, Г. М. Бевз. — К.: "Студцентр", 1998. — 128 с.
3. Створення та функціонування прийомних сімей: Навч. посіб. для державних службовців / О. О. Яременко (кер. авт. кол.), Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, І. В. Пеша. — К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. — 128 с.
4. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н. М. Комарова (кер. авт. кол.), Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. — К.: Український ін-т соціальних досліджень, 1999. — 103 с.
5. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). — К.: Логос, 2000. — 84 с.
6. Кобильченко В. В. Специфічні особливості потреби в спілкуванні у дітей з важкими вадами зору // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., Київ, 2-3 листопада 1994 р. — К.: Ін-т дефектології, 1994. — С.130-133.
7. Прийомні сім'ї для дітей-сиріт з функціональними обмеженнями / О. О. Яременко (керівник авт. кол.), Н. М. Комарова, Р. Я. Левін та ін. — К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. — 120 с.
8. Poso T. Extrafamilial care in the best interests of the child // Extrafamilial care in Finland. — The Central Union for Child Welfare, 1997. — P.17.

9. *Readdy L., Rfeiffer S.* Effectiveness of treatment foster care with children and adolescents: a review of outcome studies // *Academy of Child Adolescent Psychiatry*, 1997 May.
10. *Roy P., Rutter M.* etc. Institutional care: risk from family background or pattern of rearing? // *Child Psychol Psychiatry*, 2000 February.
11. *Сюта Б.* Піклування про дітей, позбавлених опіки батьків, як соціальна проблема (Україна і світовий досвід) // *Права людини в Україні*. – 1996-1997. – Вип. 18. – С.112–116.
12. *Бридж Д.* До і після комунізму: західний погляд на догляд у громаді за дітьми-інвалідами в Україні // *Соціальна політика і соціальна робота*. – 2000. – № 3, 4.

Подано до редакції 09.03.2004

Abstract. **THE FIRST EXPERIENCE OF THE PLACING DISABLED CHILDREN INTO FOSTER FAMILIES IN UKRAINE** The article reviews the first experience of foster care for orphans and children deprived of parental care with physical or mental disabilities in Ukraine. The analysis provided outlines the prospects for this kind of childcare in Ukraine and highlights some problems that Ukrainian foster families already faced in the first year of their existence.